

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙНИНГ “БАҲОРИСТОН” АСАРИДАГИ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАР

Ғуломиддин Холбоев Абдиманонович

*Тошкент давлат шарқшунослик университети
магистранти*

Аннотация: Ушбу мақолада “Баҳористон” асарида асосан, инсонни маънавий ва ахлоқий камолотга эришиш омиллари, илм ўрганишнинг ўзига хос афзалликлари, муайян касб ёки хунар ўрганишнинг ўзига хос жиҳатлари саналгани баён қилинган. Шунингдек, “Баҳористон” китобида ҳар бир кишида меҳнатсеварлик, камтарлик, олийжаноблик, ҳиммат, шижоат, ғайрат, тўғрисиўзлик каби гўзал сифатлар ва хулқ-атворлар топилишига тарғиб қилингани ёритилган.

Калит сўзлар: боб, равза, ғазал, қиёслаш, таржима, одоб-ахлоқ, адолат, қаноат, саховат, баҳс-мунозара, мол-мулк, гўзал ахлоқ.

Абдураҳмон Жомийнинг “Баҳористон” асари равза (боб)ларига сайр килар экансиз, ундаги ҳар бир ҳикматли сўзлар ва ибратли хикоялардан баҳрамад бўлиб, унга сармаст бўлишлигиз табиий хол албатта. Аммо бу боғлар шунчаки гўзаллик таратувчи зебу-зийнат эмас, балки, жафокаш халкнинг дарду-ҳасратларини ўзига жо этиб, жамиятга нисбаттан адолатсизлик ҳукмини ўтказишга уринган нобакор раҳбарларнинг фаолиятини беаёв танқидга олинган, адолат бунёдкори сифатида гавдаланган буюк маънавият гулшанини ҳам жонлантирган.

Ушбу асардаги ҳар бир равза алоҳида гўзаллик, эзгулик сифатида гавдаланганлигини кўриш мумкин. Абдураҳмон Жомий ўз асарларида дин ва фалсафани уйғунлаштириш, шу йўл орқали фалсафий фикрлар ривожланишига замин яратишда алоҳида масъулиятни ўз зиммасига олганлигини кўриш мумкин. Биргина “Нафоҳот ул-унс” асари олти юз ун олти машғур сўфийлар ҳаётига бағишланган бўлиб, бу асар сўфиларнинг фалсафий-ирфоний ва ахлоқий қарашларини ўрганишда муҳим манбаа бўлиб хизмат қилади. Ҳазрати зулжалолга ҳамиша ибодат билан машғул бўлишларига қарамай вақтларини бекор ўтказмасдилар.

Форс-тожик мумтоз адабиётини ўзининг етук асарлари билан бойитган Мавлоно Жомий ўз асарларида ахлоқий-тарбиявий масалаларда бефарқ бўлмаган. Мавлоно ўз мақоми ва ижодининг етук тадқиқотчиси А.Афсаҳзод айтганидек, ўз даврининг халқ одоб-ахлоқ устози бўлган¹²⁵ у ўрта асрлар ахлоқида муҳим рол ўйнаган. Мавлоно Жомий ўз асарларини яратиш, жамлаш ва таснифлашда илм-фан ва адабиёт буюкларидан кенг фойдаланган бўлса-да,

¹²⁵ Афсаҳзод Алахон. Абдураҳмон Жомий тафаккурларининг ривожи. – Душанбе: Дониш, 1981. – Б. 125.

уларда давр муаммо ва масалаларига шахсий қарашларини акс эттирган. Мавлоно Жомийнинг шаклан кичик, аммо мазмунан буюк, “Баҳористон” номига эга бўлган, форс-тожик адабиёти тарихида ва умуман, миллий адабиёт ҳудудида алоҳида ўрин тутган ижоди ҳақида сўз боради.

Мавлоно Жомий “Баҳористон” асарини 73 ёшида ёзган бўлиб, унинг тажриба ва ҳаётий тажриба нуқтаи назаридан етуклик даражасига етганлиги муҳим¹²⁶. Фаразан, агар Мавлоно Жомий биргина китоб “Баҳористон”ни ёзган бўлганда ҳам, унинг номи форс-тожик ўрта асрларда машҳур бўлиб қолишига етарли бўлар эди.

Машҳур совет шарқшуноси Э.Э.Бертелс айтадики, Мавлоно Абдураҳмон Жомий адабий наср соҳасида биргина Баҳористон китобини ёзган бўлса-да бу жуда қимматли, содда ва тушунарли тилда ёзилган.¹²⁷

Абдураҳмон Жомий “Баҳористон” асарини ёзишда Саъдий Шерозийнинг “Гулистон”ига таянган бўлса-да, “Баҳористон”да ўз даврининг ахлоқий-ижтимоий масалаларини кўтарган ва умумлашган, деган фикр ҳукмрон. “Баҳористон” ижтимоий-ахлоқий насрнинг энг яхши намунаси. Унда Мавлоно энг муҳим ахлоқий масалаларга эътибор бериб, ўз даврининг ахлоқий-ижтимоий муаммоларини бир донишманд ва аллома тарзида ҳал қилган. Саъдий ўзининг “Гулистон” ва “Бўстон”ларида кўтарган масалаларни Жомий “Баҳористон”да, аниқроғи 8 жиҳати билан муҳокама қилиб, ўз билими, дунёқараши, ижодий маҳоратини ишга солган ҳолда ўз даври ахлоқини очиб берди. Даврдаги ахлоқий ва ижтимоий кескинликлар, ахлоқнинг таназзулга учраши, даврнинг ижтимоий инқирози Жомийни “Баҳористон” номи остида ахлоқий асар ёзишга ва унга ахлоқий-ижтимоий масалалар мажмуасини киритишга мажбур қилди.

“Баҳористон”да кўтарилган масалалар Жомий даври ва бутун мусулмон Шарқининг ахлоқий ҳолатини ўз ичига олган бўлиб, шуни таъкидлаш керакки, Жомийдан олдин ҳам кўплаб ахлоқий китоблар ёзилган бўлиб, улардан энг муҳими Ибн А.Мискавайҳнинг “Таҳзиб-ул-ахлоқ” китоби ҳисобланади.

Мавлоно Жомий “Баҳористон” асарини бадий наср услубида ёзиб, даврнинг энг долзарб масалалари ҳақида бадий наср услубида гапирган. Мавлоно хулосалари шеър парчалари орқали самаралироқ бўлиб, бу иш услуби материалнинг бадий-эстетик нуқтаи назардан жозибадорлигини таъминлайди.

Юқорида айтганимиздек, “Баҳористон” асари 8 бобдан иборат бўлиб, улар фақат ахлоқий мазмунни ўз ичига олади. Масалан, донишмандлар қиссаси, буюкларнинг донолиги, шоҳлар ҳикояси, уларнинг адолати ва гўзал ахлоқи, сахийликни тарғиб қилиш, қизиқарли муҳаббатга оид ҳикоялари, соғлом

¹²⁶ Хошим Раҳим. Имя, главерленное в веках. – Душанбе. : Ирфон, 1964. - Б. 64.

¹²⁷ Бертелс Э.Э. Жомий (давр, ҳаёт, ижод). Сталинобод: Тажикгосиздат, 1949. – Б.117-120.

таомланиш, шеърнинг таърифи, келиб чиқиши ва сифати ва шоирлар фаолияти каби масалалар китобда китобда муҳокама қилинган.

Мавлоно Абдурахмоний Жомий (1414-1492)нинг “Баҳористон” асари форсийзабон халқлари учун энг қимматли тарбиявий-ахлоқий асарларидан биридир.

Жомийнинг “Баҳористон”да ўғлига берган насиҳатлари умуминсоний аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам улар абадийдир ва ҳар бир инсоннинг қалбига йўл топиб, уни эзгуликка йўналтиради.

Муаллифнинг кексалик чоғида гўзал маҳорат ва бир неча йилик тажрибага суяниб ёзган асари - “Баҳористон” буюк мутафаккир жамлаган ўзига хос асардир.

Унда адибнинг фикр ва мулоҳазалари содда ва тушунарли тарзда ифодаланган ва уларни ўз фикрлари натижаси тарзида одамларга етказган. Муаллиф ёзар экан, аввало, ёш авлодни тарбиялаш, ёшларда гўзал одоб-ахлоқни шакллантиришни мақсад қилган.

“Баҳористон” ҳам шайх ва донишмандларнинг ибратли ҳаёт йўли, улуғ алломаларнинг узоқни кўзлаган фикр ва ҳикматлари, ҳукмдор ва амалдорларнинг эзгу ишлари, саховат ва шу каби гўзал сифат, одоб-ахлоқларни ўзида мужассам қилган асардир.

Шу билан бирга, “Баҳористон” муаллифи ижтимоий иллатларни, шахсий нуқсонларни очиқ танқид қилади, қарама-қарши воқеаларга қарши туриш орқали эзгуликка қарашларини мустаҳкамлайди.

“Баҳористон”нинг еттинчи бобида шеърят ва адабиётнинг келиб чиқиши, шеър турлари ва сифати ҳақида сўз боради. Бу бобда шеърятнинг мазмун-моҳияти, табиати, хусусиятлари ҳақида сўз юритилиб, 10-15 аср шоирларининг Рудакий, Дақиқий, Фирдавсий, Носир Хусрав, Хоқоний, Низомий, Амақ, Анварий, Сўзоний, Муиззи, Саъдий, Хусрави Дехлавий, Ҳасан Дехлавий, Ҳофиз, Камол ва Навоий каби ўттиз тўққиз буюк шахсларнинг шеърига қисқача тавсиф берилган.

Умуман олганда, “Баҳористон” 15 асрдаги фаррошдан тортиб подшоҳгача бўлган барча табақаларнинг урф-одатлари, хулқ-атворини ўзида акс эттирган қомусий асардир.

“Баҳористон” ёзувчиси халқпарвар ва ватанпарвар, эрк ва адолат севувчи ва меҳнаткаш ва мазлум синфнинг хайрихоҳи сифатида, энг аввало, ижтимоий масалалар ечимини илгари суради.

Ўрта асрлар ғоясига кўра, зулм ва зўравонликка қарши исён кўтаради, давлат арбобларини саховатли бўлишга, камбағалларни қаноатга чақиради, шу орқали адолат ва инсофни тарғиб қилади, худбинлик, ўзбошимчалик, очкўзлик, ҳасадга қарши исён кўтаради, шафқатсизлик, инсофсизлик ва жанжал. У бу йўлни солиҳ подшоҳ, халқнинг хизматкори ҳукмронлик қилиши керак бўлган идеал салтанат тузилишидан излайди ва топади.

“Баҳористон” ижобий образлар туркумида Искандар ва Анушервон намунали подшоҳлар образи вазифасини бажаради. Бузургмехр ва Арасту ва

бошқа аллома ва адиблар уларга йўл кўрсатувчи ва ёрдамчидир. Уларнинг тимсоли сифатида асли ва тарихда шафқатсизлиги билан машҳур бўлган Ҳожжож образи гавдаланади. Абу Жаҳл золим амалдор, бепарво табиб, жоҳил муаллим, қудратли шоир, очкўз шоир, бекорчи олим, қалб қули, мунофиқ дўстлар, итоатсиз болалар ва шунга ўхшашлар ёвуз кучлар қаторида келтирилади.

Жомий адолатни эзгулик асоси ва подшоҳнинг энг ажойиб фазилати деб билса ҳам, подшоҳни ҳаммага адолат қилишга ундамайди. Аксинча, унинг фикрича, подшоҳ солиҳ ва яхши одамлар билан қанчалик дўстона муносабатда бўлса, золим ва ёвуз одамларга шунчалик шафқатсиз бўлиши керак.

Жомий “Баҳористон”да илгари сураётган яна бир муҳим масала – инсон қадрини англашдир. Улуғ шоир инсонни бойлиги ва мавқеига қараб эмас, балки хунармандлигига қараб баҳо бериш кераклигини айтади, чунки:

Инсоннинг қадри сим ва олтиндан эмас.

Инсоннинг қадри - бу санъатнинг қадридир.

Оҳ, мен санъат денгизининг хизматкориман

У эгасидан кўра қимматроқ!

Бу хунарманд қулнинг Жомий устасидан юқори даражага кўтарилишининг ўзи унинг аждодлари, хусусан, Саъдийнинг илғор инсонпарварлик тафаккуридан келиб чиққан етакчи ғояларидан биридир. Бу таълимотга кўра, инсон қадри учун ташқи кўриниш муҳим эмас, инсон ботинан гўзал ва бой бўлиши керак, чунки:

Абдурраҳмон Жомий “Баҳористон”да илм ва билимнинг инсоният ҳаётида катта аҳамият касб этишини қайта-қайта таъкидлаб, одамларни илм ва билимга ҳақ тўлашга йўналтирган. У илм дарёсининг чексиз эканлигини, барча илмларни қамраб олишнинг иложи йўқлигини кўрсатади. Шунинг учун, фақат энг керакли фанни масъулият билан ўрганиш кераклиги борасида ўз ўқувчилари ва издошларига маслаҳат берган.

Жомий ўзи айтганидек, “Гулистон” услубида “Баҳористон” яратган, “Гулистон”га мос равишда уни саж санъати билан безаган. Унинг тили ўзининг гўзаллиги ва фасоҳатини сақлаб қолишдан ташқари, содда, раван ва тушунарли бўлиб, халқ иборалари ва талқинлари, шеърий парчалари билан тўла жумлалари халқ мақоллари ва қўшиқларига ўхшашдир. Олимларнинг фалсафий мунозаралари, фикр алмашиши ва суҳбатлари, ҳикмат ва ҳикматлар асарнинг маънавий қийматини ошиган.

Жомий “Гулистон” мавзуларидаги адолат нуқтаи назарини кенгайтириб, давом эттирди, инсоний ва ижтимоий масъулият, дарвешларнинг маънавий поклиги, муҳаббат ва ёшлик туйғуларини тарбиялади, ўз навбатида, ижодига янги йўналиш киритди.

“Баҳористон” таълим ва ибратлилик нуқтаи назаридан самаралироқ бўлиб, ёзувчи ўз даврининг асосий ижтимоий-маънавий қарама-қаршилигини

мамлакатдаги қашшоқлик, ижтимоий нотинчликлар, баъзан ўзаро ҳақ-хуқуқларга риоя қилмаслик, талон-тарож қилиш каби аянчли манзараларни ифода этиш орқали масалаларни тушинтиради.

Жомий бу асарида ижтимоий адолат ғоясини янада тараққий эттиради ва мустаҳкамлайди, одамлар тенглиги, зулм уйининг ўлмаслиги ҳақида ёзади. У ҳар бир инсондан хурмат-эҳтиромни, кадр-қимматини сақлашни, бошқа инсонлар билан муомала қилишда ҳалоллик, садоқат ва яхшилиқни талаб қилади.

Шунингдек, Жомий “Баҳористон” туркум ҳикояларида ўз даврининг даҳшатли ҳақиқати, золимлар – золим подшоҳлар, феодаллар даврининг бебош вазирлари ва золим амалдорларининг нафратли хатти-ҳаракатларини ёрқин акс эттиради.

Шундай қилиб, феодал давр адолатсизликлари, унинг алоҳида вакилларининг ёмон фазилатларини танқид қилиш “Баҳористон”нинг кўплаб ҳикоялари мазмунини ташкил этади. Аммо Жомий оддий одамларнинг айбига кўз юрмайди. Баъзан у кишиларнинг ижтимоий мавқеидан қатъи назар, одамлардан нафратланадиган, жамиятга зарар етказувчи иллат ва нуқсонларни топади. Бинобарин, “Баҳористон”нинг айрим ҳикоят ва латифалари дангасалик, ҳасад, ҳирс ва бошқа айбловларга қарши қаратилган бўлиб, улар ҳамма учун хунукдир.

15-асрнинг иккинчи ярмида турли табақалар ўртасида тарқалган энг ёмон инсоний иллатлардан бири бу мастликдир. Ўша пайтда бу хунук одат айниқса юқори табақа вакиллари – қирол ва унинг сарой аъёнлари, юқори мартабали амалдорлар, ҳатто руҳонийлар ва диний хизматчилар, шаҳар табақасидан эса лавандалар (шаҳар зодагонлари) ўртасида авж олиб, маънавий бузуқликни кучайтирган.

Жомий ва унинг яқинлари – Навоий, Хотифий, Биноий, Суҳайлий, Кошифий ва бошқалар ижодида ичкиликбозликнинг маънавий, иқтисодий ва жисмоний зарарлари танқид қилди, қоралади, халқни бу иллатдан асрашга ҳаракат қилди. Жомий фикрича, ичкилик ақлнинг душмани, илм ва дунёқарашни бузувчи, ахлоқни бузувчи ва барча ёмонликларнинг манбаи бўлиб, маст одам яхши билан ёмонни, ҳалол билан ҳаромни, дўст билан душманни ажрата олмайди. Бинобарин, умумбашарий инсонпарвар Мавлавий Жомий бу иллатдан сақланишни ва бу шармандалиқдан нафратланишни тарғиб қилади ва ўқувчига шундай мурожаат қилади:

Май – ақлнинг душмани, эй ақл,

Душмандан енгилган дўстни ёқтирмайман!

Бу байт “Саломону Абсол”дан олинган. Жомий ҳар гал мос мавзу топса, бу фикрни янада кенгайтиради. “Баҳористон”даги ичкиликбоз қиссаси Жомийнинг бу хунук қилиғига муносабатини ифодалагандек бўлиб, ўша воқеа: “Бир маст уйдан чиқиб, йўл ўртасига йиқилиб, қусди. Бир ифлос ит келиб, уни лаблари

ялади. Маст киши кимдир мени лабларимини артиб қўйяпти деб ўйлади ва Аллоҳ таоло фарзандларингни ўзингга хизмат қиладиган қилсин, деб дуо қилди. Шундан сўнг ит ўрнидан туриб, мастнинг устига бавл қилди. Маст эса, кимдир юзимни иссиқ сув билан ювяпти деб ўйлаб: “Раҳмат, юзимни ювиш учун иссиқ сув олиб келганинг учун”, деди.

Шунингдек, Абдурахмон Жомийнинг фикрича, инсон ҳалол ва пок яшаши, бунинг учун эса у бир касбга эга бўлиши, ўз меҳнати ҳисобига кун кўриши зарур. Бу боради Жомий шундай дейди: Косиб одам меҳнат туфайли қўлини қавартиради. Бу қўлдаги дағал эса нафс ғидир-будурини текисловчи рандадир.

Абдурахмон Жомий асарларининг кўплаб қисмида эзгулик ғояларининг барқ уришлиги бу жамиятдаги иллатларни бартараф этиш учун олиб борилган сай-ҳаракатлар жумласидандир.

Юқорида баён этилган фикрлар мазмунидан англанадики, Мавлоно Абдурахмони Жомий ҳам бошқа алломалар каби инсонни табиат, Аллоҳ яратган энг олий мавжудот дея эътироф этади. Бироқ инсоннинг олий мавжудотлиги қачонки унинг юксак даражадаги инсоний фазилатларни ўзида намоён эта олгандагина тан олинишига урғу беради.

Хулоса қилиб айтганда, Мавлоно Абдурахмон Жомий ўзининг “Баҳористон” асарида инсон камолотининг асосий омиллари саналган маънавий-ахлоқий ҳамда жисмоний камолотга эришишнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти, илм ўрганишнинг ўзига хос афзалликлари, муайян касб ёки ҳунар ўрганишнинг ўзига хос жиҳатлари, шунингдек, инсонда ахлоқий сифатларни тарбиялаш масалалари хусусида сўз юритади. Алломанинг фикрича, қуйидаги фазилатларни ўз қиёфасида мужассам эта олган инсонгина ҳақиқий маънода комил, етук инсон саналади: билимли, меҳнацевар, камтар, олийжаноб, ҳиматли, саховатли, сахий, шижоатли, ғайратли, ҳатъиятли, мард, жасур, жисмонан кучли, тўғрисиўз, берган ваъдасига вафодор, адолатли, дўстга содиқ, ўз кучи ва меҳнатига таяниб иш кўрувчи ва ҳоказолар. Мутафаккир томонидан таълим-тарбия масалаларига бағишлаб яратилган асарлар ҳамда уларнинг мазмунида илгари сурилган ғоялар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Афсаҳзод Алахон. Абдурраҳмон Жомий тафаккурларининг ривож. – Душанбе: Дониш, 1981. – Б. 125.
2. Ҳошим Раҳим. Имя, главерленное в веках. – Душанбе. : Ирфон, 1964. - Б. 64.
3. Бертелс Э.Э. Жомий (давр, ҳаёт, ижод). Сталинобод: Тажикгосиздат, 1949. – Б.117-120.
4. Шомуҳаммедов Ш. “Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм”, Тшокент. 1968-йил.

5. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси ҳақида”. Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. Тошкент. 2014-йил.
6. “С. Айний. Асарлар”. 10 том Тошкент. 1967-йил. 169-бет.